

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет

**Від Переяслава до Полтави:
політика Московії щодо знищення
Української держави**

**ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ЗА ПІДСУМКАМИ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ**

Кам'янець-Подільський
2014

УДК 94(477.4)"16"(082)
ББК 63.3(4Укр)46я43
П-27

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 4 від 16 листопада 2014 року)

Рецензенти:

О. Григоренко, доктор історичних наук, професор Хмельницького
національного університету;

О. Завальнюк, доктор історичних наук, професор кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік АНВО.

Редакційна колегія:

В. Дубінський, кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Кам'янець-
Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(голова редакційної колегії);

В. Газін, кандидат історичних наук, доцент (відповідальний редактор);

В. Степанков, доктор історичних наук, професор, академік УАІН;

А. Філінюк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-
Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

П-27 Від Переяслава до Полтави: політика Московії щодо знищення Української держави:
збірник наукових праць за підсумками науково-практичної конференції / [редкол.:
В.А. Дубінський (гол.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 2014. – 36 с.

**ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНЕ ЗА ПІДТРИМКИ ГОЛОВИ
МО ПАРТІЇ «РІДНЕ МІСТО» ВАСИЛЯ ГАВРИЛЮКА**

УДК 94(477.4)"16"(082)
ББК 63.3(4Укр)46я43

© К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2014

Зміст

Степанков В. Українсько-московський договір 1654 року: причини розірвання його козацькою Україною.....	4
Газін В. Переяслав 1654 року в системі імперської політики Московської держави.....	12
Юга О. Політика Москви щодо козацької України після Переяслава 1654 року через призму поглядів представників владних кіл Речі Посполитої.....	17
Верстюк В. Курс Івана Мазепи на зближення зі Швецією в оцінці М.Костомарова.....	22
Корінець С. Зовнішня політика Пилипа Орлика.....	27

Українсько-московський договір 1654 року: причини розірвання його козацькою Україною

Актуальність даної наукової проблеми обумовлюється наступними чинниками. По-перше, незважаючи на величезну кількість праць, присвячених українсько-російському договору 1654 р., історики чомусь не приділяли належної уваги висвітленню хронологічних меж існування його чинності й причин розриву українською стороною. В силу чого склалася фальшива традиція розглядати договір як такий, що існував ледь не до кінця ХХ ст. По-друге, російська й частково українська (проросійської орієнтації) історіографія продовжує трактувати договір 1654 р. як “возз’єднання” України з Росією чи “возз’єднання Русі” (в концептуальному світобаченні “русского мира”). В кінці ХХ ст. відомий російський дослідник Б. Флоря стверджував: “вхождение территорий созданного в результате народно-освободительной войны на восточнославянских землях Речи Посполитой (як бачимо, російський автор демонстративно не вживає терміну “українських земель”, вважаючи, що тоді не існувало українського народу – В. С.) гетманства в состав Русского государства (после решений Переяславской рады 1654 г.) было воспринято обеими сторонами как восстановление прежнего единства, как воссоединение отдельных частей Руси, ранее разделенных политическими границами”¹.

Не зупиняючись на умовах договору (це тема окремого дослідження), відзначу, що визначальним чинником, який штовхав українську еліту до прийняття протекції царя Олексія Михайловича, виступала нагальна потреба одержання суттєвої військової допомоги (що знайшло відображення і в статтях договору 1654 р.). Проте цим сподіванням в основному не судилося звершитися. По-перше, російський уряд, вбачаючи головне завдання у відвоюванні Смоленська, оволодінні Білоруссю й стратегічними районами Прибалтики, відводив українському театру воєнних дій у 1654 р. другорядну роль, хоча власне він виступав визначальним у боротьбі з Річчю Посполитою та Кримом. Маючи величезну перевагу над литовським військом (70 тис. супроти 15-18 тис. (разом зі слугами) вояків противника), він, замість того, щоб направити на допомогу Б. Хмельницькому хоча б 30 тис. вояків, розпорядився гетьману негайно надіслати у Білорусію 20 тис. вояків². Внаслідок чого українська армія (40 тис. вояків) виявилася істотно ослабленою перед загрозою наступу з північного-заходу 40-50 тис. (разом зі слугами) польського війська й з півдня – 30-40 тис. татарського.

По-друге, не було розроблено спільного плану дій української та російської армії.

По-третє, всупереч очікуванням Б. Хмельницького, що росіяни, розгромивши литовців, продовжать наступ на Польщу й таким чином скують дії

польської армії, російське командування зайнялося облогами міст, переселенням білорусів у Московію й утвердженням влади Росії у Білорусі й Литві. Пізньої осені 1654 р. воно взагалі згорнуло наступальні операції³.

По-четверте, російський уряд, дізнавшись про загрозу вторгнення польсько-кримських військ в Україну, не вніс істотних змін до стратегічного плану ведення війни й майже на три місяця запізнився з надісланням військової допомоги Б. Хмельницькому, яку той випрошував у царя та командування. Її потуга у 12 тис. вояків була занадто слабкою (чисельність виявилася навіть меншою за кількість козаків відправлених до Білорусі), щоб успішно протистояти наступу ворога.

Внаслідок названих чинників прийняття протекції не призвело до якісного посилення обороноздатності козацької України, а відтак і зміцнення її безпеки. Позбавлений допомоги, гетьман виявився безсилим запобігти успішному наступу поляків восени 1654 р., оволодіння ними Брацлавщиною й об'єднанню з татарами. Битва українсько-російського війська з польсько-кримським 29 січня – 1 лютого 1655 р. під Охматовим переможця не виявила. Тим не паче вона дозволила противнику утримувати за собою до початку квітня окуповані терени Брацлавщини, які були ним перетворені у купу обезлюднених, покритих попелом, руїн. За визнанням чернігівського воєводи Криштофа Тишкевича, тільки між Південним Бугом і Дністром стали попелом 270 поселень, було зруйновано 1 тис. церков і забрано татарами у ясир понад 200 тис. осіб⁴. Зрозуміло: трагічні наслідки воєнної кампанії не могли не спонукати гетьмана й старшину розпочати пошук інших (окрім царської протекції) шляхів для забезпечення держави від подібних спустошливих нападів. Одним з них стало відновлення (всупереч договору з Росією) відносин з Портою й засвідчення готовності прийняти її протекцію⁵. Влітку наступного року російське командування не спромоглося організувати похід на Крим силами 5 тис. корпусу вояків, 2 українських козацьких полків, донських козаків і калмиків, що дозволило Мегмед Герейю восени завдати удару з тилу по українсько-російській армії, що перебувала під Львовом⁶. Таким чином козацька Україна не отримала в очікуваних масштабах воєнної допомоги з боку Росії. А загроза з боку Польщі зникла тільки восени 1655 р. внаслідок її захоплення Швецією, з якою Гетьманщині вдалося встановити дружні відносини.

Надзвичайно важливою умовою прийняття українською елітою царської протекції стало зобов'язання Олексія Михайловича “все Войско Запорожское, польскому королю не выдавать, и за них стоятъ” и “от всех неприятелей боронити”. Її невиконання позбавляло сенсу саму протекцію. До кінця 1655 р. українська сторона не мала підстав побоюватися за дотримання Росією цієї умови. Проте з названого часу у її зовнішній політиці окреслюється тенденція до пошуку порозуміння з Річчю Посполитою. Вона з'явилася внаслідок зіткнення російських інтересів із шведськими на теренах Великого князівства Литовського й Прибалтики, появи примарної надії на можливість успадкування царем

польського трону після смерті Яна Казимира та явної недооцінки військово-політичної потуги Польщі⁷. Зближення з Польщею й оголошення Москвою у кінці травня 1656 р. війни Швеції, в якій Чигирин вбачав союзницю, викликали глибоке занепокоєння у Б.Хмельницького. У своїх листах до царя та російських політиків він переконував їх у помилковості даного курсу, бо Польща, вигравши час і замирившись зі Швецією, поверне зброю “проти нас”⁸. Гетьман підозрівав, що майбутнє замирення Росії й Польщі, якщо воно станеться, відбудеться за рахунок інтересів Української держави. Під цим кутом зору справді їхнє порозуміння таїло смертельну небезпеку для утвердження української незалежності⁹. Насамперед його турбувала доля Західноукраїнського регіону, що міг назавжди залишитися у складі Польщі. Щоб запобігти подібному розвитку подій, він, всупереч позиції Москви й умовам договору з нею, восени 1656 р. активізував переговори з Швецією, Трансильванією, Молдавією і Валахією про створення антипольської коаліції.

Побоювання Б.Хмельницького, як засвідчив хід російсько-польських переговорів у Вільно восени 1656 р., виявилися не безпідставними. По-перше, росіяни не допустили до них українське посольство Романа Гапоненка (“власне як псів до церкви Божої”). Демонстративно ігноруючи його присутність, вони, на відміну від поляків, відмовлялися від спілкування з ним й, підкреслюючи їхню зайвість, навіть не сповістили про зміст укладеного перемир’я, чим у своїх інтересах скористалася польська сторона (повідомила українцям сфальшовані умови досягнутої угоди)¹⁰.

По-друге, лиховісною ознакою для козацької України став сам факт можливого російсько-польського порозуміння з української проблеми без врахування її інтересів. Так, було досягнуто згоди, (спроба Л. Заборовського поставити під сумнів її існування у тексті угоди виглядає непереконливою, оскільки висловлене ним міркування не опирається на критичний аналіз джерел), що після обрання царя польським королем “Україна, як член Речі Посполитої”, мала повернутися до її складу. Передбачалася ліквідація українського державного життя, оскільки скликана впродовж першого року королювання Олексія Михайловича комісія з російських, польських й українських комісарів уповноважувалася виділити для Війська Запорозького лише “певний уділ” на терені козацької України. А до завершення її роботи козакам дозволялося проживати лише на території, визначеній умовами Білоцерківського договору, тобто у межах Київського воєводства¹¹. Як слушно зауважувала російська дослідниця Т. Яковлева, “Та легкість, коли не легковажність, з якою московські послі погодилися урізати територію Гетьманщини до меж Білоцерківської угоди (хоча навіть поляки сподівалися найбільше на кордони, встановлені Зборівською!), не може не дивувати. Фактично це було порушення Переяславської угоди 1654 р., згідно з якою визнавався кордон, встановлений Зборівською угодою. Крім того, козаки опинилися в становищі подвійного протекторату (їхньою думкою щодо цього ніхто не поцікавився) – і це також не

відповідало “Березневим статтям”. Навіть якщо взяти до уваги те, що даний пункт Віленської угоди ніколи не був виконаний, козаки мали усі підстави вважати, що їх зраджено”¹².

Російський уряд продемонстрував готовність пожертвувати існуванням Української держави в ім’я досягнення далекоглядних, хоча й ілюзорних, геополітичних планів. І хоча до Андрусівського поділу її теренів з Польщею (1667 р.) було ще далеко, але перший крок на цьому шляху було вже зроблено, а другий – у 1662 р., коли російське посольство отримало повноваження у переговорах з поляками засвідчити згоду Росії поступитися на користь Речі Посполитої Правобережжям, розділивши козацьку Україну по Дніпру¹³. У світлі сказаного зрозумілою стає вкрай різконегативна реакція гетьмана й старшини на одержані від посольства відомості про хід і наслідки Віленських переговорів. На зібраній старшинській раді Б. Хмельницький навіть висловився було за розрив договору з Московією: “треба отступить от руки царского величества”¹⁴.

Хоча згодом, після певних роз’яснень з боку Москви, гострота несприйняття перемир’я з боку української еліти пом’якшилася, все ж у її свідомості і почуваннях залишилася болісно нити образа за ігнорування інтересів козацької України й поселилася підозра щодо щирості політики Росії відносно Війська Запорозького. Мав рацію М. Грушевський, коли стверджував, що “військо і особливо старшина були незвичайно подразнені тим, що Москва трактувала про них без них. Сей факт став постійним аргументом против московської політики, против лояльності до Москви, против орієнтування на Москву. На сей доказ московського автократизму і грубого непошановання прав війська – що цар розпоряжався Козаками і Українцями взагалі, наче своєю худобою – “немов якимись безсловесними”, не переставали нагадувати козакам усі хто підбивав їх проти Москви, і він твердо ліг в політичній свідомості України, як вічна осторога против московської невірності, московської зради супроти козацтва і України”¹⁵.

Наступним наріжним каменем умов прийняття українською елітою протекції було гарантування царем дотримання у непорушності прав, свобод і привілеїв козацької України, що знайшло відображення і в змісті договору. Проте вже цього ж 1654 року російський уряд зробив перші спроби зміцнити у ній свою присутність, обмежуючи її внутрішній суверенітет. Так, уже в квітні з’явився було намір надіслати туди дворян з метою вчинити перепис населення, щоб виявити розміри виплачуваних ними податків, а також втрутитися у порядок збору податків з міщан¹⁶. У серпні під час переговорів депутації духовенства на чолі з ректором Києво-Могилянської академії Інокентієм Гізелем на неї було вчинено потужний, хоча безуспішний, тиск, намагаючись спонукати визнати підвладність московському патріархові¹⁷. Відправлене у грудні до гетьмана посольство Артемона Матвеева та Федора Порошина мало домагатися від нього згоди на запровадження воєводського управління та створення 10 солдатських полків (по 1 тис. вояків) під керівництвом російських офіцерів. На аудієнції 16

січня 1655 р. Б.Хмельницький відхилив ці пропозиції, не сприйняв він і натяку послів відмовитися (через хворобу) від командування українським військом під час запланованого на весну спільного походу проти Польщі¹⁸. Нову спробу впровадити воєводське управління Москва зробила у 1657 р. Зустрівшись у червні з її посольством, гетьман не дав згоди на надіслання воєвод до Чернігова, Переяслава й Ніжина, відмовив у виплаті доходів до царської скарбниці й обстоював право на проведення самостійної зовнішньої політики, зокрема у стосунках із Швецією й Трансільванією¹⁹.

Допоки булава знаходилась у руках Богдана Великого, російська еліта, нашттовуючись на його потужну протидію й враховуючи міцність гетьманської влади, діяла вкрай обережно, уникаючи відвертого протиборства. Однак, після його смерті у серпні 1657 р. ситуація почала змінюватися докорінним чином. Скориставшись тимчасовим послабленням верховної влади й загостренням соціально-політичних суперечностей у козацькій Україні, вона почала наполегливо добиватися впровадження воєвод до Чернігова, Переяслава, Ніжина, Корсуні й інших міст та надання їм права втручатися у судові справи, контролювати збір податків і видатки із гетьманської скарбниці, повернення контрольованих у Білорусі козаками теренів тощо²⁰. У квітні – травні 1658 р. цар видає розпорядження про призначення воєвод до Білої Церкви, Корсуня, Ніжина, Полтави, Чернігова й Миргорода, складення козацького реєстру, перепис міщан і селян із зазначенням повинностей, що мали місце до 1648 р.²¹ Окрім цього, всупереч договору 1654 р., Москва відверто втрутилася у боротьбу за булаву й, заграючи з опозицією владі новообраного гетьмана Івана Виговського, сприяла спалаху братовбивчої громадянської війни в Українській державі. Активно зайнялася також формуванням проросійськи налаштованого угруповання серед козацтва городової і запорозької старшини, духовенства²².

Відверте нехтування Росією передбачених умовами протекції зобов'язань не могло не викликати масового спротиву з боку старшини й значної частини козацтва. Уже на Корсунській козацькій раді восени 1657 р. полковники І. Богун, М. Зеленський та третій (прізвище невідоме) заявили: “Быть нам у царского величества нельзе потому: хотя он, государь, к нам и милостив, только начальные его государевы люди к нам не добры и наговорят государя на том, что привестъ нас во всякую неволю и пожитки наши у нас отнять”²³. І. Богун влітку наступного року кричав російському послу стольнику Петру Скуратову, що “нам де воеводы ненадобны: жон де да детей наших переписывать приехали?... ты де к нам в Чигирин воеводою едешь? не здоров де от нас выедешь!”²⁴. І.Виговський також заявив послу, що “как де воевода приехал, так и поедешь”, бо царські воєводи і ратники йому не потрібні і “вам де надобно такой гетман, чтоб взял за хохач и водить”²⁵. Зібрана ним рада ухвалила, “чтоб великого государя воеводам в черкеских городех не быть, а быть бы им полковникам по прежнему без воевод”²⁶. Такий розвиток подій неминуче висував на порядок денний української зовнішньої політики питання про доцільність збереження договору з Росією.

Справді, навіть побіжний огляд головніших тенденцій у сфері українсько-російських відносин уже у перші роки його укладення дозволив виявити інтенсивний процес формування цілого комплексу суперечностей. Вони зумовлювалися не стільки протистоянням доброї чи злої волі обох сторін, скільки несумісністю їхніх цілей, яких хотіли досягти, погоджуючись на договір, протилежністю напрямів розвитку української і російської держав, відмінністю політичних культур й ментальності еліт. Еліта козацької України пішла на прийняття протекції у критичний період геополітичного становища держави, щоб зберегти її від ліквідації, домогтися за допомогою Росії розгрому Речі Посполитої й поширити владу на західноукраїнські землі. Поділяючи у своїй масі незалежницькі устремління (за характеристикою, даною восени 1659 р. коронним обозним Анджеєм Потоцьким, старшини прагнули “вчинитися вільними” й вважали за найкраще, щоб “не перебувати ні під в(ашою) кор(олівською) м(илістю), а ні під царем; сподіваються вони цього домогтися, обманюючи і лякаючи в(ашу) кор(олівську) м(илість) царем, а царя в(ашого) кор(олівською) м(илістю)”²⁷), вона, усвідомлюючи вимушеність зробленого кроку, самим рішучим чином виступала проти найменших порушень російською стороною умов договору. При чому, розглядала його не як віковичний акт міждержавних відносин, а звичайною зовнішньополітичною угодою, дотримання якої обумовлювалося лише корисністю для козацької України, в противному разі втрачалася доцільність її існування.

Російська еліта, на відміну від української, вбачала у договорі не акт міждержавних відносин, а принципово іншу сутність характеру взаємин Великої і Малої Русі. Слід погодитися із наступним міркуванням з цього приводу Б. Флорі: “Русская сторона воспринимала произошедшее как **акт воссоединения разных частей некогда единой Руси** под скипетром правителей, находящихся в Москве. Кстати, сама эта позиция, в конечном счете, объективно предрешала, что **никакой особой государственности на территории Украины быть не может** (виділено мною – В.С.), коль скоро речь идет о воссоединении разных частей одного в сущности народа”²⁸. Даний погляд на козацьку Україну, як на невід’ємну складову Росії, й визначав політику щодо неї Москви не тільки у перші роки після договору 1654 р., але й впродовж другої половини XVII-XVIII ст. Оцінюючи її, М. Грушевський зазначав, що “московське правительство користувалося і сим роздвоєнням (між політичними домаганнями старшини і соціальними вимогами поспільства – В.С.) і всіми ваганнями, замішаннями, суперечностями, щоб вести далі свою централістичну політику й обмежувати крок за кроком автономію України. Воно використовувало аспірації кар’єровичів і амбітників, деморалізувало козацьку старшину, крок за кроком виторговувало від неї відречення то від тої то від сеї політичної прерогативи, платячи авансами, маєтностями, уступками...”²⁹.

Враховуючи сказане, не бачу вагомих аргументів на користь думки, що для тогочасної Української держави обрання царської протекції було оптимальною

альтернативою з-поміж можливих “польської”, “кримсько-османської” і “шведської”³⁰. Кожна з них у тих чи інших конкретних обставинах могла мати для неї певні позитивні аспекти, проте всім їм був притаманний спільний істотний негативний момент: прагнення “протекторів” звести до мінімуму, якщо не знищити зовсім, її суверенітет. Зрозуміло, він не міг задовольняти українську еліту, котра у пошуку оптимальнішого варіанту час від часу змінювала “протекторів”, правда не завжди успішно. Зіткнувшись із брутальним імперським втручанням Москви у внутрішньополітичне життя держави, її намаганням перетворити козацьку Україну у російську провінцію, вона пішла на розрив відносин з нею, уклавши 16 вересня 1658 р. Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою.

Отже, договір 1654 р. проіснував всього бл. 4,5 років. Виступивши його ініціатором, українська сторона, обманувшись у своїх сподіваннях, відмовилася від нього. Представляючи собою типовий договір про прийняття протекції, він не передбачав ні “возз’єднання” України з Росією, ні поневолення України Росією. Такі й подібні їм оцінки становлять собою плід міфотворчих зусиль істориків, публіцистів, письменників, поетів та політиків. А як і чому помінявся характер українсько-російських відносин пізніше – це вже інше питання, що потребує окремої розмови.

Примітки:

-
- ¹ Флоря Б. О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья – раннего нового времени // Россия-Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. – С. 19.
  - ² Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. 2. – С.905-908, 929-933; Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654-1667. – Мінск, 1995. – С. 10-15.
  - ³ Сагановіч Г. Назв. пр. – С. 16-32.
  - ⁴ Бібліотека музею Чарторийських (далі – БМЧ). ВР. – № 148. – Арк. 979-988; Бібліотека Національна (Варшава) (далі – БН). ВМФ. – № 6680; Грушевський М. Історія... – Т. IX. – Ч. 2. – С.1020-1061.
  - ⁵ Архів головних актів давніх (Варшава). – Ф. 3. – Картон № 42. – № 60. – Арк. 2; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (далі – НБУ). ІР. – Ф. II, 15425-15487. – Арк.146-147.
  - ⁶ Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655-1656 гг.): Документы, исследование. – М.,1994. – С.158.
  - ⁷ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. – К., 2001. – С. 133-136; Кобзарєва Е. И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655-1661 годах. – М., 1998. – С. 58-89; Санін Г. В. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987. – С. 75-79; Федорук Я. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. – К., 2011. – С. 209-320.
  - ⁸ Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упорядники І. Крип’якевич та І. Бутич (далі – ДБХ). – К., 1961. – С.497-503, 510-511, 519-524; Иванов Д. И. Речь Посполитая в планах московских политиков накануне Виленских переговоров 1656 года (из истории международного кризиса в Восточной Европе середины XVII века) // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С.61-62

- ⁹ Чухліб Т. В. Зовнішньополітичні наслідки договору 1654 року та проблема територіального поділу Української держави у 60–70-х роках XVII ст. // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науковотеоретичного семінару). – К., 1995. – С. 30.
- ¹⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮОЗР). – СПб., 1862. – Т. III. – С. 556; Грушевський М. Історія... – Т. IX. – Ч. 2. – С.1243-1244; Кобзарєва Е. И. Указ. соч. – С.150-151; Федорук Я. Назв. пр. – С. 443-495; Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи (1665-1661 гг.). – М., 2010. – С. 128-163; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С.183
- ¹¹ БМЧ. ВР. – № 149. – Арк.454-456; БН. ВМФ. – № 6708; Акты ЮОЗР. – СПб., 1875. – Т. VIII. – С. 396-398; Заборовский Л. В. Католики, православные, униаты. – М., 1998. – Ч. 1. – С. 339-340.
- ¹² Яковлева Т. Назв. пр. – С. 187-188.
- ¹³ Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). – Саратов, 1960. – С.58-60.
- ¹⁴ Акты ЮОЗР. – Т. III. – С.556.
- ¹⁵ Грушевський М. Історія... – Т. IX. – Ч. 2. – С.1252.
- ¹⁶ Акты ЮОЗР. – СПб., 1878. – Т. X. – С. 569; Грушевський М. Історія... – Т. IX. – Ч. 1. – С.837-838.
- ¹⁷ Акты ЮОЗР. – Т. X. – С.741-752; Грушевський М. Історія... – Т. IX. – Ч.1. – С. 863.
- ¹⁸ Національна бібліотека України НАН України ім. В. Вернадського. – IP. – Ф. II, 15557-15561. – Арк. 3-4зв., 12-13.
- ¹⁹ Акты ЮОЗР. – Т. III. – С. 564-572; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації... – С.17-18; Грушевський М. Історія... – Т. IX. – Ч. 2. – С.1415-1419
- ²⁰ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Укр. іст. жур. – 1993. – № 9. – С.122-126.
- ²¹ Акты ЮОЗР. – СПб., 1863. – Т. IV. – С.110; СПб., 1872. – Т. VII. – С.200-205; СПб., 1892. – Т. XV. – С.141-149; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995. – С.29-30; Яковлева Т. Назв. пр. – С.260-262.
- ²² Бульвінський А. Г. Українсько-російська війна 1658-1659 рр.: Автореф. дис. ... к.і.н. – К., 1998. – С.11-13; Грушевський М. Історія... – К., 1998. – Т. X. – С.106-186; Яковлева Т. Назв. пр. – С.257-268, 275-277.
- ²³ Акты ЮОЗР. – Т.IV. – С. 44.
- ²⁴ Там же. – С.130.
- ²⁵ Там же. – С.128.
- ²⁶ Там же. – Т. XV. – С.273.
- ²⁷ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. III. – С. 382-383, 387.
- ²⁸ Восточные славяне в XVII-XVIII веках... – С. 10.
- ²⁹ Грушевський М. 250 літ // Народна газета. – 1991. – № 12(20). – С. 6.
- ³⁰ Заборовский Л. В. 340 лет Переяславской рады. Российско-украинская конференция // Отечественная история. – 1995. – № 5. – С. 219; Его же. Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования // Россия-Украина... – С. 43.

Переяслав 1654 року в системі імперської політики Московської держави

Аналізуючи сучасну зовнішню політику Росії, зокрема ту, яка здійснюється по відношенню до України, історики, політологи намагаються знайти її прояви в історичному минулому. Найчастіше вдаються до її порівняння з діями більшовиків по відношенню до УНР в першій чверті ХХ ст. Дійсно, аналогії вимальовуються просто разючі, вкотре доводячи, що імперська політика ленінсько-сталінської Росії та сучасної путінської залишилася, фактично, тією ж самою. Бачимо ті ж дії тактичного і стратегічного характеру, методи проведення політичних і військових заходів тощо.

Однак, здійснивши екскурс в більш далеке минуле, ми також помітимо ту ж політику, ті ж дії й заходи, метою яких (як і тих, що реалізовувалися на початку ХХ і на початку ХХІ століть) було знищення української державності, встановлення російського контролю над політичним, економічним, культурним життям України, недопущення руху останньої в бік інших держав (ворогів Москви). Мова йде про другу половину 50-х рр.. XVII ст.

Фактично в цей час Москва стала на шлях формування імперії (Третього Риму). Першим кроком до реалізації імперської програми стало укладення Переяславсько-Московського договору 1654 р. На сьогодні не вщухають суперечки стосовно його змісту й статусу Війська Запорозького відповідно до Березневих статей. Однак, очевидно, сам зміст договору і навіть той доволі значний суверенітет, гарантований ним козацькій Україні Москву не бентежили. Там дивилися на перспективи союзу з Україною значно глибше, вважаючи, що головним на даному етапі є сама фіксація українсько-московського союзу. Москві потрібно було зайти на Україну, хоча б однією ногою (присутність воєводи в Києві). Важливою була сама присутність на території України.

Як тут не провести аналогію з зусиллями Москви по збереженню своєї присутності в Криму (військово-морська база в Севастополі). Адже навіть далекий від якогось військового досвіду людині ясно, що сам Чорноморський флот не має жодної стратегічної цінності. Морально й фізично застарілі плавзасоби в закритому водному просторі не можуть вирішувати якісь серйозні завдання. Інша справа – присутність російських вояків на території України. Хоча в Москві заявляли, що чорноморський флот за таких умов мав стати чинником стабільності в регіоні Чорного моря, однак, як показала практика, став (і планувався як такий) чинником дестабілізації ситуації в Україні, чинником тиску Москви на керівництво сусідньої держави.

Повертаючись до договору 1654 р., слід відзначити, що, погодившись на доволі легкі його умови, збереження повного суверенітету Війська Запорозького як у внутрішній, так і в зовнішній політиці, Москва створювала своєрідний

плацдарм для наступу на цей суверенітет. Для російського керівництва дана угода виходила за межі надання допомоги «братньому православному народу» в його боротьбі проти католицької Польщі. Вона розглядалася в якості основи для розширення території Московії, як крок до закладення фундаменту майбутньої православної слов'янської імперії. Там мали намір максимально використати український військовий та політичний потенціал для реалізації власних цілей, ігноруючи інтереси Чигирин та особливо не переймаючись обов'язками протектора.

Уже невдовзі після укладення угоди і до 1659 царським урядом здійснювався масований цілеспрямований тиск на українське керівництво з метою ревізії Переяславсько-Московського договору в напрямку поступового встановлення контролю Москви над різними сферами життя українського суспільства (політика, фінанси, релігія, господарське життя) й недопущення дрейфу козацької України в бік Польщі, Швеції, чи Туреччини.

Так, 5 січня 1655 р., до гетьмана прибув московський посол Матвеев. Ознайомивши Хмельницького з планом московських операцій на 1655 р. (наступ на території Великого князівства Литовського на Мінськ і Вільну), передав наказ царя мобілізувати всі сили й надати у розпорядження московських воєвод три козацькі полки, а з іншими обмежитися охороною кордонів [4, с.1029].

Матвеев проінформував гетьмана про бажання царя зробити Київ столицею, де мав би бути збудований двір та покої на випадок приїзду царя, який виказував особливе бажання саме там помолитися образу Пречистої і святим мощам Антонія і Феодосія й інших святих, «...і для того також, що як буде Київ столицею і буде там двір його царської величності, то прихід його царської величності буде грізний супротивнику – польському кролю»[4, с.1033].

Також Хмельницького було ознайомлено з планами царя запровадити в Україні солдатське військо. Так, він говорив: «Великий Государ велів тобі сказати, що для охорони від наступів польського короля і кримського хана в тих місцях де ти їх сподіваєшся, треба завести на 10 тис. солдатських полків – крім тих, що вписані в реєстр. Щоб навчити їх солдатському строю, цар пришле полковників, полуполковників і майорів, капітанів і всяких урядників – солдатського строю офіцерів, а коли навчаться, призначить полковників і урядників з людей солдатському ученню навчених». Окрім цього, декларувалася доцільність призначення московських воєвод в українські міста: «Стало відомо Великому государеві, що в Запорозьких городах і в уїздах чиняться людності утиски і кривди від приїжджих людей, тому добре було б аби по Запорозьких городах були царські воєводи...»[4, с.1033].

Фактично дані пропозиції означали не що інше, як ревізію переяславсько-московських домовленостей 1654 р. та грубе втручання у внутрішні справи України й звичайно викликали негативну реакцію з боку Богдана Хмельницького.

Навесні 1656 р. Чигирин знову піддався неприхованому тиску з боку московського керівництва. Думний дяк Ларіон Лопухін, що прибув з візитом до

гетьмана, знову заговорив про необхідність запровадження воєводської форми правління, оскільки «...без воєвод в черкаських містах бути не гоже»[3, с. 81].

Навесні – влітку 1657 р. – чергове посилення тиску Москви на гетьманський уряд. До Чигирини направляються царські послы. Приводом до такої активізації Кремля була участь українських козаків в поході на Польщу військ Раднотської коаліції (Трансільванія, Швеція, Бранденбург). Такі дії Чигирини означали грубе порушення умов російсько-польського Віленського договору 1656 р. Один з царських посланців, Іван Желябужській, отримавши відповідні інструкції й проїжджаючи українськими містами, агітував проти гетьманської політики, яку називав злочинною та зрадливою, закликав населення виступати за призначення московських воєвод до козацької України, говорив, що для мешканців України краще бути під управлінням воєвод, ніж під владою гетьмана і старшини [4, с. 1381].

Як бачимо, тема воєвод продовжувала активно розроблятися царським урядом. Її реалізація вела фактично до обмеження, а надалі й ліквідації влади гетьманської адміністрації. Однак, на перешкоді цьому стояла тверда й непоступлива позиція Богдана Хмельницького.

Смерть Великого українського гетьмана 27 липня 1657 р. стала сигналом для активізації Москвою української політики. Там все більш відкрито демонстрували прагнення переглянути умови Переяславсько-Московської угоди в сенсі підпорядкування Війська Запорозького своїй адміністрації та обмеження влади українського уряду. Для цього годилося все. Попри те, що ще за життя гетьмана старшинська рада ухвалила рішення про призначення наступником Хмельницького його молодшого сина Юрія, у Москві з цим не бажали рахуватися. Показовими у цьому сенсі були слова царського посла Федора Бутурліна, який, торкнувшись перспектив обрання Юрія Хмельницького гетьманом, у листі до царя зазначав, що «... по смерті де гетьмана тому слову (рішення старшинської ради – В.Г.) буде відміна, то де все буде на волі твоїй великого государя: кого ти великий государ пожалуєш, накажеш бути над військом запорозьким гетьманом, той і буде»[2, с.682].

Діючи відповідно до цього, в Москві ставили під сумнів легітимність нової української влади (як Юрія Хмельницького, так і його радника, а потім і повновладного гетьмана Івана Виговського). Це фактично створювало умови для здійснення тиску на український уряд.

Слід відзначити, що питання легітимності української влади активно розігрується Москвою і на початку ХХІ ст.

Тоді ж 10 серпня 1657 р.[2, с. 781-782] царем було направлено до Чигирини відомого фахівця в українських справах Васілія Кікіна, якому наказувалося у всіх містах козацької України, через які той мав проїжджати, проводити секретні розмови з міщанами (війтами, бурмістрами, простими людьми «наодинці») з метою наведення їх на думку, що «добре б було якби великий государ велів бути у нас своїм воєводам для оборони від неприятельських приходів і всяких

розправних діл». У разі, коли б спонукати тих до подібних заяв не вдалося, Кікін сам мав про це розпочати розмови, повсякчас наголошуючи, що краще було б якби в значних козацьких містах були царські воєводи – тоді б тутешнім мешканцям не було б «кривд та обтяжень від полковників та інших людей». Також мав розпитувати про чисельність козацького війська, місце розташування обозу, чи присутні в ньому всі полковники та хто зараз у них за старшого, мав з'ясувати ставлення козацтва до перспективи появи в їхніх містах московських воєвод[2, с. 21].

Має рацію польський історик Ф.Равіта-Гавроньській, що місія Кікіна означала перехід Москви від обережної та несміливої політики, яку вона проводила стосовно козацької України за життя Хмельницького, до рішучих та виразних дій[6, s.29].

По дорозі до Чигирин Кікін, виконуючи царську інструкцію, проводив відповідні розмови з посполитими, міщанами та рядовими козаками. Пізніше він доповідав про наявність невдоволення серед низів стосовно важких визисків з боку гетьманського уряду, заборгованості у виплатах козакам, зокрема, тим, що брали участь в поході Антона Ждановича тощо[6, s.32].

Прибувши в Україну, Кікін зустрівся з генеральними старшинами. Слід відзначити, що він привіз царську грамоту, яка, попри те, що Тетеря просив царя надіслати її на ім'я нового гетьмана Юрія Хмельницького, була адресована загалом Війську Запорозькому. При цьому самому Кікіну було наказано не зустрічатися особисто ні з сином Богдана, ні з генеральним писарем Виговським, що вказує на прагнення реалізувати сценарій невизнання Москвою наступників Богдана Хмельницького. Під час зустрічі з старшиною було підняте питання про необхідність введення московських воєвод у найбільші українські міста, як засобу «...проти всіляких сварок та бунтів» (!). Фактично, згідно слів московського посла, головне призначення московських військ вбачалося не в захисті України від зовнішньої загрози, а для наведення порядку у внутрішніх справах. Проте, як зрозумів Кікін, козацька старшина не вельми захоплено сприйняла таку перспективу, вказуючи, що для придушення бунтів достатньо й козацького війська. 25 серпня Кікін вручив старшині грамоту й повідомив про рішення царя надіслати в Україну Трубецького, Хітрово та ін. Вкотре ним було піднято питання стосовно московських воєвод. Очевидно, воно дійсно розглядалося Москвою як першочергове, яке мало стати основою для підпорядкування козацької України російському урядові[2, с. 790-793, 797-798; 6, s.30-31].

У Москві намагалися використати у своїх цілях загострення соціальних протиріч між козацькою старшиною з одного боку та рядовим козацтвом, селянством та міщанами – з другого. Також для Москви створював певні перспективи наростаючий конфлікт між гетьманським урядом та Запоріжжям, яке прагнуло повернення до старих козацьких звичаїв з традиційною козацькою демократією. Москва вдалася до цілеспрямованого роздмухування цих

суперечностей, створюючи для гетьманського уряду ситуацію, вирішення якої без допомоги Кремля було б неможливим. Граючи на соціальних мотивах, у Кремлі розраховували на підтримку з боку черні, а також низового товариства. Також доволі перспективним вбачалося стимулювання суперечностей між міщанством та козацтвом (образ «справедливих і добрих» воєвод протиставлявся «зажерливим та свавільним» козакам та їх старшині).

Насамкінець, московське керівництво вдається до методів прямого тиску шляхом введення на територію України додаткових військ. Аргументувалося це необхідністю підтримки порядку, угамування різного роду свавільників та захисту від зовнішніх ворогів.

Уже 22 серпня 1657 р. 5 тисячне військо князя Грігорія Ромодановського виступило в Україну і 12 вересня підійшло до Переяслава.

Для заспокоєння українського населення 30 жовтня 1657 р. царем була направлена спеціальна грамота, в якій запевнялося в дотриманні всіх положень українсько-московського договору 1654 р., заперечувалися чутки про скорочення козацького реєстру, а також наголошувалося, що присилка воєвод в українські міста жодною мірою не спрямована на обмеження вольностей Війська Запорозького. Наводився приклад Києва, де воєвода жодним чином не порушував свобод та вольностей ні козаків, ні міщан[1, с.190].

Стосовно ж московських військ зазначалося, що вони направлені до кордонів України лише з метою захисту українського народу від можливого вторгнення татар і поляків[1, с. 190].

Знову незаперечною є аналогія з сьогоденням, політикою сучасних московських очільників, які також неприховану агресію проти України, введення російських військ на територію останньої, виправдовують бажанням захистити «братній» український народ.

Складається враження, що сучасне російське керівництво підручники з історії використовують в якості методичних рекомендацій. Однак, очевидно, окремі важливі деталі випали з поля зору російських урядовців. Адже такий наступ з боку Москви на український суверенітет, грубе втручання у внутрішні і зовнішні справи козацької України призвели до Конотопа (!).

Примітки:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією. – СПб. Тип В.В.Пратц, 1872. – Т.7. – 398 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією. – СПб. Тип М.Этингера, 1879. – Т.11. – 820 с.
3. Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К.: Критика, 2007. – 462 с.

4. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. IX-2. – 776 с.
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. X. – 408 с
6. Rawita-Gawroński F.R. Próba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci W.Chmielnickiego do umowy chadziackiej. – Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1907. – 93 s

Олександр Юга
ст. викладач

Політика Москви щодо козацької України після Переяслава 1654 р. через призму поглядів представників владних кіл Речі Посполитої

В українській історіографії неодноразово розглядалися різного роду питання українсько-російських відносин після прийняття в січні 1654 р. Б. Хмельницьким царської протекції та укладення на початку квітня договору між обома сторонами. Зокрема, зверталася увага на мотиви, якими керувався керманіч Української держави приносячи присягу цареві без аналогічного кроку з боку представників Олексія Михайловича, ставлення до подій в Переяславі рядового козацтва, старшини, полковників й православного духовенства, політику російського уряду¹. Проте, відсутні наукові розвідки, в яких би розкривалася політика Москви щодо козацької України після Переяслава через призму поглядів та оцінок представників власне політичної еліти Речі Посполитої.

Насамперед необхідно зрозуміти, чим був Переяслав 1654 р. для Речі Посполитої? В контексті цього важливо відзначити, що з однієї сторони це був в значній мірі результат політики невизнання її владними колами права козацької України на власну державність, що змушувало останню постійно шукати союзників для продовження боротьби з Польсько-Литовською державою. Після укладення 15 грудня 1653 р. Кам'янецької угоди між польським королем та кримським ханом, яка передбачала окупацію території козацької України, Б. Хмельницький остаточно переконався в неможливості надалі покладатися на татар та утвердився в намірах шукати підтримки Московської держави. Щодо цього вважаємо абсолютно точним спостереження П. Феденка, який відзначав, що “Орда своїм грабіжництвом і зрадливістю, а Польща непримиренністю супроти української державності навіть на обмеженій козацькій території просто пхали Хмельницького шукати протекції московського царя”². Польський історик Мацей Франц також відзначає, що польська політика щодо православ’я підштовхувала козацьку старшину, вірну православній вірі, в сторону Москви, що було великою небезпекою для Речі Посполитої, адже Московська держава могла стати для козацької України захисником не лише релігії, але й її культурно-

мовної окремішності. Дослідник наголошував, що Річ Посполита зробила багато для того, щоб православні на її землях поглядали в сторону Москви з надією на порятунок від католицької Польщі³. З іншої сторони, сам факт згоди царя взяти під захист козацьку Україну, хоч і був зумовлений побоюваннями її переходу під протекцію турецького султана, все ж міг означати й дещо інше, зокрема готовність Московії спробувати реваншувати після невдалої для неї Смоленської війни 1632 – 1634 рр.

Водночас Переяслав став поразкою польської концепції пошуків порозуміння з Б. Хмельницьким, репрезентованої угодовською течією в середовищі річпосполитської політичної еліти⁴. Так, говорячи про прийняття в січні 1654 р. козацькою Україною царської протекції, польський дослідник другої половини XIX ст. Ю. Шуйський відзначав: “сталось те, що, починаючи від вибуху 1648 р., передбачали Кисіль та Оссолінський, бажаючи відвернути це шляхом укладання миру з козаicinoю всупереч обмеженій та егоїстичній політиці можновладців”⁵.

Тепер щодо поглядів та оцінок наслідків Переяслава сучасниками подій – представниками владних кіл Речі Посполитої. Про сам факт прийняття царем козацької України під свою “високу руку” у Варшаві стало відомо 21 лютого 1654 р., коли сюди з Москви повернувся королівський посол Я. Млоцький⁶. Проте, ще до цього, першим з представників політичної еліти Речі Посполитої про події в Переяславі дізнався в середині лютого литовський польний гетьман Януш Радзивіл⁷. За його словами, “Боронь Боже, аби козаки мали залишитися при Москві! Не лише з Білою Руссю і з Україною, але і з рештою Литви, підшитою до Русі, нам довелось б попрощатися навіки, а також з іншими провінціями руського народу”⁸.

Виникає питання, перспектива “навіки попрощатися” з окресленим регіоном пов’язувалася Я. Радзивілом з можливістю утвердження за підтримки Московії самостійної Української держави (саме такого результату очікував Б. Хмельницький від військового союзу з Москвою), чи з чимось іншим? Вважаємо, що річпосполитські політики відразу ж після січневих подій в Переяславі значно реалістичніше сприймали наміри царя, аніж навіть сам Б. Хмельницький. Аналіз їх поглядів, висловлених в різних листах, чітко засвідчує розуміння ними того, що Москва аж ніяк не допомагатиме гетьманові розбудувати Українську державу, а навпаки – всі зусилля спрямує на підпорядкування останньої своїй владі. Так, король Ян Казимир в листі до великого коронного гетьмана С. Потоцького наприкінці лютого давав наступну оцінку Московській державі: “зачинається війна не з таким неприятелем, що тільки в полі міряється (силою), але таким, що засідає (захоплює) міста і фортеці”. На його переконання, не можна дозволити Москві “себе випередити, щоб ціла Україна не опинилася в неприятельських руках”⁹.

Як бачимо, як Я. Радзивіл, так і Ян Казимир говорячи про реальну загрозу назавжди втратити козацьку Україну, пов’язували її не зі зміцненням власне

Української держави, а з перспективою панування на її теренах Московії. Прослідковується чітке розуміння ними того, що Москва дійсно розпочне “опікуватися” козацькою Україною, але виключно в контексті властивого для Кремля бачення подальшого місця українських (і не лише!) земель в складі Московської держави. Не виключено, що такому баченню подій посприяв попередній негативний досвід взаємин Речі Посполитої з Московською державою, а також обізнаність з її самодержавними порядками й породженими ними територіальними апетитами. Зокрема, кам’янецький староста (брацлавський воєвода) Петро Потоцький в універсалі до козаків від 24 березня 1654 р. визначав перспективи перебування їх під захистом московського царя як “тяжке і вічне ярмо московського мучення”¹⁰. Хіба ж не влучне визначення долі українців, які впродовж наступних століть мали “щастя” бути під “опікою” Кремля (це не повинно сприйматися як ідеалізація їх становища в складі Польщі, яка також завдала чимало страждань та бід).

22 квітня, вже після військового походу польських військ на Брацлавщину, в одному з своїх листів ленчицький воєвода Ян Лещинський відзначав, що після прийняття протекції царя “ні Русь (Україна – О.Ю.), ні козаки не зможуть мати тих вільностей, які мали у нас” та підсумовував – “бути їм так само, як і московським підданим”¹¹. Ще пізніше, наприкінці червня, Я. Радзивіл в листі до Б. Хмельницького закликав, щоб гетьман “не брав на себе тягаря гіршого від поганської неволі! Бо вони (цар та його урядовці – О.Ю.), якщо спочатку б і попускали, пізніше стали б тяжкі і нестерпні, і ніколи б їх не можна було позбутись і прогнати”. Восени він знову запевняв гетьмана, що “царська неволя буде далеко важча, ніж та, з котрої Війську Запорозькому пощастило вийти”¹².

З однієї сторони наведені слова урядовців можна трактувати як один зі способів досягнення розриву українсько-російського військового союзу (а це дійсно було ключове завдання польсько-литовської політики) та повернення козацької України до складу Речі Посполитої шляхом створення різко негативного образу Московської держави. Здавалося б такого пояснення цілком достатньо. Проте, з другої сторони не можна ігнорувати того факту, що для річпосполитських урядовців основна мета політики Москви щодо козацької України після Переяслава зводилася до розширення підконтрольних територій і не більше того. Зрозуміло, очевидним для них було бажання царя повернути втрачений після невдалої війни 1632 – 1634 рр. Смоленськ. Активізація Москвою своєї зовнішньої політики (впродовж 1648 – 1653 рр. вона займала позицію стороннього, але дуже пильного спостерігача подій), підтвердженням чого стала згода прийняти Б. Хмельницького “під високу царську руку”, була достатньо вагомим аргументом на користь саме такого сприйняття цілей царської політики. Але оскільки для реалізації таких планів для царя вкрай необхідною була військова сила українського війська, Москва спочатку змушена була діяти обережно (“спочатку попускати”). Адже якщо польські й литовські політики розуміли, що Річ Посполита не в змозі перемогти Московію, доки вона перебуває

в союзі з козацькою Україною”, то Олексій Михайлович так само усвідомлював, що без останньої він не матиме шансів на успішне протистояння з Польсько-Литовською державою.

Про розуміння у Варшаві справжніх задумів царя щодо козацької України (поширення на її територію своєї влади з одночасним використанням військового потенціалу) свідчило також, на наш погляд, рішення короля про військовий похід С. Потоцького на терени Української держави, який відбувся в березні. Відомо, що в справі повернення останньої під владу Речі Посполитої він швидше нашкодив, аніж приніс користь, оскільки ще більше посилив антипольські настрої серед української людності (було повністю спустошено територію Брацлавщини). Цього не могли не розуміти у Варшаві. Відтак, подібне рішення більше схоже на спробу послабити козацьку Україну, іншими словами зменшити її значущість як військового союзника Москви, чим унеможливити агресію останньої щодо власне Речі Посполитої.

Виникає чергове запитання – наскільки реалістичним було сприйняття річпосполитськими урядовцями задумів Москви щодо козацької України після прийняття Б. Хмельницьким царської протекції у Переяславі? Відповісти на нього не складно, якщо поглянути на реальні кроки та заходи російського уряду щодо Української держави у постпереяславський період, які вже дуже добре досліджені. По-перше, замість надання військової допомоги Б. Хмельницькому власне проти коронної армії, яка становила основну міць Речі Посполитої, російський уряд спрямував свою армію проти Литви, що було продовженням старих зазіхань на Балтику та свідчило про повне ігнорування українських інтересів розбудови власної держави; по-друге, займаючи терени Білорусії, Москва запроваджувала на них систему воєводського управління – “засідала міста” (пізніше цей сценарій було задіяно і в козацькій Україні), відкидаючи претензії на них українського уряду (з вересня 1655 р. царський титул отримав доповнення – “великий князь Литовський і Білої Русі, і Волинський, і Подільський”, що означало обмеження території Української держави)¹³; по-третє, явне ігнорування інтересів української сторони під час переговорів з урядами інших держав, зокрема Речі Посполитої восени 1656 р.¹⁴, що дає підстави говорити про визначення Москвою статусу козацької України як власних підданих, які зобов’язані слухняно приймати волю царя. Цей перелік можна продовжувати. Проте, навіть наведені факти чітко засвідчують, що у Москві українсько-російський договір сприймали, за влучним висловлюванням українських дослідників В. Смолія і В. Степанкова, як акт включення козацької України до складу своїх володінь, як реалізацію імперської ідеї “збирання руських земель”, концепції “Третього Риму”¹⁵, в чому власне і виявилися праві сучасники подій – урядовці Речі Посполитої.

Отже, аналіз поглядів короля та урядовців Речі Посполитої на політику Москви щодо козацької України в перші місяці після прийняття Б. Хмельницьким в січні 1654 р. царської протекції засвідчує їх переконаність в

тому, що, всупереч сподівань українського уряду, основна мета Олексія Михайловича полягала у встановленні абсолютної влади та контролю над теренами Української держави. По-суті, в їх розумінні йшлося про перетворення останньої та всього українського суспільства у “московських підданих”.

На перший погляд, наголос представників владних кіл Речі Посполитої на несприятливих для козацької України задумах царя Олексія Михайловича можна списати на важливість для самої польської сторони демонізації Московської держави в очах гетьманського уряду та різних станів українського суспільства. Але тут є два важливі нюанси: по-перше, не завжди застереження щодо підступних задумів Кремля адресувалися представникам українського уряду (в значній мірі вони висловлювалися в контексті міжособистісного листування виключно польських і литовських політиків); по-друге, що є особливо переконливим, реальні заходи російського уряду впродовж наступних років після Переяслава лише підтверджують слушність прогнозів представників річпосполитської еліти.

Примітки

-
- ¹ Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. – К., 1994; Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – К., 2005; Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995; Горобець В. “Волимо царя східного”: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654 – 1665. – К., 2001; Гуржій О.І. Про особливості українсько-російських взаємовідносин у середині XVII ст. (1654 – 1657 рр.) // УІЖ. – 1992. – № 10; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2009; Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654 – 1657. – Ч. 1: 1654 р. – Львів, 1996; Чухліб Т.В. Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003 та ін.
- ² Феденко П. Триумф і катастрофа: Оцінка досягнень і поразок революції Богдана Хмельницького / П. Феденко // Культура і життя. – 1990. – 12, 19 серпня.
- ³ Maciej F. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukrainnych w XVI – XVII wieku / F. Maciej. – Toruń, 2006. – S. 255.
- ⁴ Нагельський М. Переяславська угода 1654 року в польській історіографії / М. Нагельський // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К.: “СМОЛОСКИП”, 2003. – С. 653-679.
- ⁵ Szujski J. Historia Polska / J. Szujski. – Krakow, 1889. – Т. IX. – S. 289.
- ⁶ Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655 / L. Kubala. – Warszawa, 1910. – S. 100.
- ⁷ Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowi. – Rkps. 149. – S. 473; Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejaslawiu / Z. Wójcik // Kwartalnik Historyczny. – 1954. – Rocznik LXI. – Nr. 3. – S. 83.
- ⁸ Wójcik Z. Wielkie Księstwo litewskie wobec Szwecji, Rosji i powstań kozackich / Z. Wójcik // Przegląd Wschodni. – Warszawa, 1991. – Т. I. – Z. 3. – S. 578-579.
- ⁹ Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. IX. – Ч. 2: 1654-1657. – С. 876.
- ¹⁰ Там само. – С. 877-878.

¹¹ Там само. – С. 884-885; Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowi. – Rkps. 384. – S. 60-63; Kubala L. Wojna moskiewska ... – S. 397.

¹² Грушевський М.С. Названа праця. – С. 950.

¹³ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – С. 295-296; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – С. 149-150.

¹⁴ Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладання Віленського миру (1654-1656) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К.: “СМОЛОСКИП”, 2003. – С. 838-844.

¹⁵ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція ... – С. 295.

Володимир Верстюк
ст. викладач

Постать І. Мазепи та шведський вектор його політики в оцінці М. Костомарова

Задум дослідити життя та діяльність гетьмана І. Мазепи з'явився у М. Костомарова у 60-х pp. XIX ст. Саме в цей час він виявив велику кількість документів в архівах Міністерства юстиції та Міністерства закордонних справ Російської імперії (м. Москва), Імператорській публічній бібліотеці (м. Санкт-Петербург), що стосувалися історії України другої половини XVII – початку XVIII ст¹. Слід зазначити, що ще в 1857 р. дослідник відвідав Швецію, зробив виписки із джерел в архівах Стокгольма; придбав працю шведського історика А. Фрікселя, який був провідним фахівцем по епосі Карла XII². Але про окрему працю, присвячену І. Мазепі, в 1860-х pp. ще не йшлося.

Лише у жовтні 1876 р., у листі до свого приятеля, професора Новоросійського університету І. Палімпсестова, Микола Іванович написав, що хоче “з головою зануритися в епоху І. Мазепи”³. Титанічна праця вченого кінця 70-х – початку 80-х pp. (М. Костомаров у цей час мав серйозні проблеми із зором – В. В.) увінчалася успіхом: у 1882 р. монографія “Мазепа” побачила світ⁴. Вона стала однією із перших наукових фундаментальних студій на цю тему в світовій історіографії. Перелік одних лише джерел становив 64 позиції⁵.

Варто наголосити на суттєвій особливості: робота готувалася автором і друкувалася в Російській імперії, де постать гетьмана була піддана анафемі. Крім того, сам М. Костомаров, як амністований державний злочинець (історик в 1846-1847 pp. брав активну участь у діяльності Кирило-Мефодіївського братства – В. В.), мав бути обережним у своїх висловах й оцінках стосовно постаті І. Мазепи, щоб пройти великодержавну цензуру⁶.

Зокрема, дослідник стверджував, що очільник Гетьманщини “з молодих років мав погану рису: якщо він бачив занепад тієї сили, на яку раніше спирався, то особливо не думав про моральний бік і переходив на сильну сторону...”⁷. Микола

Іванович також писав про зловживання з військовою скарбницею, яка “витрачалася не тільки на утримання охотницького війська і на виплати козакам, але й на приватні примхи гетьмана і його двору, а також на всілякі подарунки”⁸.

Російський цар Петро I заплющував на це очі, бо “Мазепа з першого погляду сподобався йому”⁹. Слід зазначити, що вчений акцентував увагу на обміні мисливськими й рибальськими трофеями, різноманітними делікатесами між ними, які тлумачив як своєрідний вияв їхньої духовної близькості й товариської приязні¹⁰. У 1700 р. гетьман став кавалером (другим після генерал-фельдмаршала й управителя Посольського приказу Ф. Головіна) ордена Св. Андрія Первозванного. На його честь був даний особливий царський банкет, на якому І. Мазепу славили 48 близьких осіб із козацької старшини¹¹. Дослідник також згадав про особливий знак довіри Петра I до гетьмана: в 1705 р. І. Мазепі було доручено стратити сотника М. Мандрику, який “зухвало висловлювався проти керманича Гетьманщини”¹². Схожа доля в 1708 р. спіткала генерального суддю В. Кочубея та полтавського полковника І. Іскру, які написали донос на Івана Степановича¹³.

Історик неодноразово наголошував на показному характері православної віри гетьмана. “Так видиме всіма благочестя і ревнивість до православних храмів знищувало силу ворогів Мазепи, які виставляли його в своїх доносах поляком, таємно співчуваючого польським заповітним намірам і лише вдаваного російського православного”, – зазначав М. Костомаров¹⁴.

Микола Іванович у монографії “Мазепа” не оминув увагою теми Північної війни (1700-1721 рр.) між Росією та Швецією, яка лягла важким тягарем на український народ. Козаки змушені були, обстоюючи інтереси царя, воювати на теренах Прибалтики, Московії, Речі Посполитої. Українські полки за свою службу не отримували ніякої винагороди, потерпали від утисків московських воєначальників¹⁵. На думку ученого, до невдоволення спонукало і те, що дуже часто козаків використовували як робочу силу для каналних та землерийних робіт, на будівництві нових доріг, фортець та інших укріплень¹⁶.

Серед старшини ширилися чутки про ліквідацію козацького самоврядування, насадження губернаторів і воєвод¹⁷. Мав місце конфлікт між І. Мазепою та одним із найближчих урядовців Петра I – О. Меншиковим. Останній, без узгодження з гетьманом, дав наказ компанійському полковнику А. Танському виступати у похід¹⁸. Це розпорядження, як стверджував М. Костомаров, не лише завдало особистої образи І. Мазепі, а й виглядало як зазіхання на його владу в козацькій Україні¹⁹. З цим випадком, вважав дослідник, перед гетьманом замаячила реальна перспектива втратити булаву, бо “пристрасть царя Петра до перетворень готова вже була торкнутися Гетьманщини, а бажання якомога тісніше злити цей край з рештою частин Російської держави дісталось йому у спадок від колишньої московської політики”²⁰.

За даних обставин І. Мазепа взяв курс на зближення зі Швецією. М. Костомаров, з посиланням на лист сучасника, близького до гетьмана, писав, що

“Іван Степанович, перебуваючи в Дубно, їздив у листопаді 1705 р. в білу Криницю, де мав зустрічі та довгі розмови з княгинею А. Дольською (уроджена Ходоровська), особою ухажую до польських і литовських найвищих владних кабінетів; саме в цей час було кинуте першу спокусу перейти на шведську сторону”²¹. Історик правильно зауважив, що І. Мазепа спочатку встановив контакти з польським королем С. Лещинським, а вже потім – з шведським королем Карлом XII. На думку Миколи Івановича, це відбулося в 1706 р²². В цей час Швеція здобувала перемогу за перемогою, саме тому “зазвичай вельми обережний та розважливий гетьман пішов на зближення з царськими ворогами”²³.

Частково про плани І. Мазепи знали генеральний обозний І. Ломиковський, генеральний писар П. Орлик, генеральний суддя В. Чуйкевич, генеральні осавули М. Гамалія й Д. Максимович, генеральний хорунжий І. Сулима, прилуцький полковник Д. Горленко, миргородський полковник Д. Апостол, лубенський полковник Д. Зеленський та ін. М. Костомаров стверджував, що саме ці представники козацької старшини склали кістяк “партії Мазепи”²⁴. “Іван Степанович протягом 20 років свого гетьманства вже привчив старшину до такої покори собі, що нині він тільки помалу відкривав перед нею завісу, яка приховувала його таємний задум. Він спокушав старшин примарою незалежності України, указував їм, що тепер представився випадок звільнитися від усяких податків і повинностей, вигаданих московською владою: адже сам Бог посилає короля шведського для їхнього порятунку. Зробивши їх учасниками задуму його головної ідеї, він не відкривав їм багатьох подробиць, але кожного разу питав у них поради. Як йому чинити, і робив вигляд, нібито цей задум розпочатий і ведеться не за його почином, а за їхнім загальним бажанням, і він серед них є не більше, як мудрий виконавець загальної волі”, – писав дослідник²⁵.

У 13 главі монографії “Мазепа” М. Костомаров у подробицях виклав події, що передували переходу І. Мазепи на сторону Карла XII, а також переправу його через Десну і прибуття 28 жовтня 1708 р. разом із козацькою старшиною та частиною війська до штаб-квартири шведського короля²⁶. Історик не проаналізував договір, який було укладено між Військом Запорозьким та Швецією, але стверджував, що остання взяла козаків під свою “протекцію”²⁷.

У цій же главі Микола Іванович вперше дав позитивну оцінку діям гетьмана, оскільки він прагнув вивести Україну з матеріального і духовного занепаду, а український народ зі стану національного пригнічення; “обрав те рішення, яке було найбільш зручним для багатьох його підлеглих і найбільш бажаним для багатьох його сподвижників, і це рішення на віки вписало його ім’я в історію України: він обрав свободу для своєї Вітчизни”²⁸.

Слід зазначити, що вчений, викладаючи події, пов’язані з облогою російськими військами під командуванням О. Меншикова восени 1708 р. столиці Війська Запорозького – м. Батурина, вперше використав слово “мазепинці”,

причому – в позитивному сенсі, для позначення мужніх захисників гетьманської резиденції²⁹.

Неабияку увагу М. Костомаров приділив висвітленню боротьби за вплив на український народ, яка точилася після переходу І. Мазепи на шведський бік. “Так між двома воюючими сторонами (Росією та Швецією – В. В.) виникла в деякому роді полеміка маніфестами, зверненими до малоросійського народу. І та, і інша сторона хотіла виправдати себе перед цим народом і звалити провину на супротивний бік. Проте, за визнанням самих шведів, універсали Карла і Мазепи, зі всіма запевняннями щодо намірів відновити права і вольності народні, порушені московською владою, впливали на малоруський народ менше, аніж царські маніфести й універсали гетьмана Скоропадського, позаяк останні краще зуміли вплинути на дух народу, особливо завіривши народ, що в справах, віднайдених у Мазепи в палаці після здобуття Батурина, знайшли договір колишнього гетьмана із Станіславом, за яким гетьман віддавав Україну Польщі...”, – констатував історик³⁰.

У тогочасних подіях І. Мазепу підтримала Запорозька Січ на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком. На думку дослідника, запорожці були переконані, що гетьман хотів здобути незалежність для України, саме тому вони виступили проти Москви і вирішили прийняти протекцію шведського короля³¹. Ці події М. Костомаров датував кінцем березня 1709 р³².

Відповіддю Москви на приєднання запорожців до І. Мазепи та Карла XII було зруйнування Чортомлицької Січі у травні 1709 р. Петро I, одержавши звістку про розорення Січі, був дуже задоволений, бо вважав Запоріжжя “найважливішим коренем зради і всілякої смуги в Україні”³³.

Виклавши в подробицях Полтавську битву, що відбулася 27 червня 1709 р., і відобразивши її трагічні наслідки для України, І. Мазепи та “мазепинців”, М. Костомаров стверджував, що щастя Російської держави було безмірне³⁴. “Небезпека була надто великою. Якби, як на те сподівався Карл, малоросійський народ спокусився зваблюваннями свого гетьмана і славою північного переможця, Петру ні за що не вдалося б впоратися зі своїм суперником. Якщо хтось і був істинним винуватцем порятунку Російської держави, то це – малоросійський народ, хоч цей бік справи не висувався дотепер історією в справжньому світлі”, – акцентував увагу Микола Іванович³⁵. Перемога росіян під Полтавою ознаменувала крах останньої спроби українських патріотів вибороти незалежність. Вона посилила процес згасання державної ідеї серед козацтва й еліти, втрачання ними політичної волі в обстоюванні національних інтересів, їх зросійщення. Альфою і омегою патріотичних прагнень лівобережної старшини стає збереження автономії³⁶.

М. Костомаров докладно, з коментарями відобразив смерть І. Мазепи у с. Варниці поблизу Бендер, перепоховання його праху в м. Галац (сучасна Румунія – В. В.), обрання нового гетьмана, яким став П. Орлик. Цією подією завершується історична монографія “Мазепа”³⁷.

Найважливішими є висновки, які історик зробив начебто побіжно, між рядками, так, щоб читач сам здогадався, як нелегко було І. Мазепі здійснити свою мету – вирвати Україну з-під імперського панування, сформуванню її еліту, відкрити українському народу шлях у краще майбутнє. Гетьман покладав велику надію на шведського короля Карла XII, саме тому Микола Іванович і приділив значну увагу аналізу українсько-шведських відносин 1706-1709 рр.

Примітки:

1. Гончар О. Т. Микола Костомаров у пошуках історичного портрета Івана мазепи (за епістолярними джерелами) / О. Т. Гончар // Український історичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 192.
2. Мацьків Т. Гетьман Мазепа в оцінці М. Костомарова / Т. Мацьків // Український історик. – 1986. – № 3/4. – С. 6.
3. Цит. за: Гончар О. У пошуках істини (з епістолярної спадщини М. І. Костомарова) / О. Гончар // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць на пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р. Г. Симоненка / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 212.
4. Костомаров Н. И. Мазепа. Историческая монография / Н. И. Костомаров // Русская мысль. – 1882. – № 1. – С. 1-64; № 2. – С. 54-104; № 3. – С. 93-131; № 4. – С. 80-114; № 8. – С. 1-40; № 9. – С. 157-207; № 10. – С. 206-243; № 11. – С. 71-133; № 12. – С. 19-57; Его же. Мазепа. Историческая монография / Н. И. Костомаров. – М.: Тип.-литография И. Н. Кушнерева, 1882. – 446 с.
5. Пінчук Ю. А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Ю. А. Пінчук. – К., 2009. – С. 216.
6. Там само. – С. 218-219.
7. Костомаров Н. И. Мазепа. Историческая монография / Н. И. Костомаров. – М.: Тип.-литография И. Н. Кушнерева, 1882. – С. 37-38.
8. Там же. – С. 20.
9. Там же. – С. 37.
10. Там же. – С. 205.
11. Там же. – С. 140.
12. Там же. – С. 206.
13. Там же. – С. 300.
14. Там же. – С. 136.
15. Там же. – С. 147-148.
16. Там же.
17. Там же.
18. Там же. – С. 238.
19. Там же.
20. Там же.
21. Там же. – С. 224.
22. Там же. – С. 231
23. Там же.
24. Его же. Мазепинцы / Н. И. Костомаров // Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 21 т., 8 кн. / Изд. Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым (“Литературного фонда”). – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1905. – Кн. 6. – Т. 16. – С. 723.
25. Его же. Мазепа. Историческая монография... – С. 313-314.
26. Там же. – С. 346.

27. Там же. – С. 347.
28. Там же. – С. 315.
29. Пінчук Ю. А. Назв. праця. – С. 239.
30. Костомаров Н. И. Мазепа. Историческая монография... – С. 358.
31. Его же. Мазепа. Историческая монография / Н. И. Костомаров // Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 21 т., 8 кн. / Изд. Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым (“Литературного фонда”). – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1905. – Кн. 6. – Т. 16. – С. 671.
32. Там же. – С. 672.
33. Там же. – С. 683.
34. Его же. Мазепа. Историческая монография / Н. И. Костомаров. – М.: Тип.-литография И. Н. Кушнерева, 1882. – С. 442.
35. Там же. – С. 442-443.
36. Смолій В. А., Степанков В. С. Державна ідея за козацької доби / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2006. – Т. 1. – С. 269-270.
37. Костомаров Н. И. Мазепа. Историческая монография / Н. И. Костомаров. – М.: Тип.-литография И. Н. Кушнерева, 1882. – С. 443-445.

Сніжана Корінець
студентка V курсу

Основні напрямки зовнішньої політики Пилипа Орлика

Пилипа Орлика ми знаємо його як автора першої української та й взагалі європейської Конституції. Але це не єдина заслуга гетьмана-емігранта, адже він та його син Григій були борцями за українську незалежність. Залишившись на чужині без будь якої грошової підтримки з невеликою кількістю однодумців він протягом всього життя намагався створити коаліцію проти Петра I. Тому він хотів залучити якомога більше іноземних держав до українського питання. Нажаль, Орлик так і не зумів створити омріяної коаліції, але його досвід ведення зовнішньої політики для нас є досить актуальним і повчальним, бо навіть зараз, в XXI ст. над нашою державою нависла загроза її цілісності, і агресором, як не дивно, знову виступає наш сусід – Росія. Тому, вивчаючи успіхи та прорахунки наших попередників ми не можемо допустити повторення помилок та отримуємо досвід ведення зовнішньої політики.

Історіографія. Постать Пилипа Орлика завжди цікавила істориків, зокрема Василь Різниченко в книзі «Пилип Орлик. Гетьман-емігрант: його життя та діяльність» [9] досить прихильно ставиться до гетьмана Орлика, називаючи його «одним з найбільших та найщиріших апологетів незалежності України». Він зазначає, що Орлик найбільше від усіх українських діячів сприяв до поширення українського питання в Європі і для ознайомлення європейських урядів з українською справою, а Д. Бовуа, зазначивши, що П.Орлик «за взірець» при

вибудові своєї політичної програми взяв «єдину європейську систему, що протистояла абсолютизму» [1, С. 322].

Стосовно відносин з Туреччиною, то Омелян Пріцак у статті «Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття?» приходить до висновку, що їх було два і кожен з них віддзеркалював свою унікальну міжнародну політичну ситуацію. Також автор приходить до висновку, що ці дві грамоти є суперечливими між собою [8].

Т. Рендюк в нарисі «Пилип Орлик: молдовські та румунські шляхи», розкриває маловідомі, або зовсім не ідентифіковані, аспекти політичних, військових, дипломатичних та культурно-духовних зв'язків гетьмана України Пилипа Орлика з Молдовою, Валахією, Трансільванією у першій половині XVIII ст. Про гетьмана автор говорив: «Пилип Орлик був дипломатом, воєначальником, письменником, публіцистом, творцем справжніх шедеврів української епістолярної літератури, його інтелект і талант сягали найкращих взірців європейської освіченості. Але, насамперед, він був видатним державним діячем, ним уперше було вироблено реальну модель вільної, незалежної Української держави, модель, що базувалася на невідомих до того часу демократичних засадах суспільного життя... ця постать, величезна за своїми замислами і трагічна за своєю долею [10, С. 148].

Юрій Фігурний у монографії «Український гетьман Пилип Орлик» аналізується в українознавчому вимірі державотворчу діяльність Пилипа Орлика. Автор переконаний, що все своє свідоме життя Орлик присвятив боротьбі за незалежність України.

Державотворчу характеристику діяльності Пилипа Орлика було зроблено визначними вченими-українознавцями Петром і Тарасом Кононенками у праці «Український етнос: генеза і перспективи». Вони зазначають, що «Пилип Орлик належав до найбільш освічених, обдарованих культурних діячів Європи, і як державний діяч він знаменував появу того типу просвітителів-демократів, котрі утверджували принципово новий зміст, і стиль діяльності: захисників суверенітету, свободи, демократії, гуманізму, прав кожної людини, суспільної верстви, нації» [11, С. 82-83].

Починаючи з 1660 р. і до 1713 рр. козацька Україна (Гетьманщина) існувала як поліцентричний державний організм, окремі частини якого у різний період і в різних формах визнавали сюзеренітет польського короля (Правобережжя), московського царя (Лівобережжя), турецького султана (південно-західне Правобережжя), шведського короля (частини північно-східного Лівобережжя та центрального Правобережжя), кримського хана (південне Правобережжя — Ханська Україна), а також перебували у подвійному підпорядкуванні польського короля і московського царя (Запорозька Січ) [14, С. 10].

По смерті Івана Мазепи новообраним гетьманом став Пилип Орлик. Як зазначає В. Різниченко «В гетьмани був обраний генеральний писар Пилип Орлик, як людина, що найбільш відповідала вимогам української політики того грізного

часу, в котрий спіткала смерть Мазепу, і як людина, що, стоячи дуже близько по роду своєї праці до особи Мазепи і користуючись його любов'ю, найкраще була знайома з думками й замірами покійного гетьмана і посвячена у всі справи тодішньої української дипломатії» [7, С. 8].

Він продовжив курс свого попередника, гетьмана І. Мазепи, на визнання шведської протекції. Вже в 1709 році до Карла XII було надіслано «Покірний меморіал Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції», співавтором якого виступав Пилип Орлик, в якому говорилося: «Військо Запорозьке прохає св. Королівський Маєстат зволити знову прилюдним письмом потвердити під іменням нового гетьмана своє запевнення, що далі воюватиме з москалями й не входитьиме в мирові переговори доти, доки руський нарід, скинувши ярмо теперішньої неволі, не вернеться до колишньої своєї свободи. А якщо Бог побідним вислідом поблагословить зброю св. Королівського Маєстату й щасливим миром закінчить війну, благає Військо Запорозьке такої ласки св. Королівського Маєстату, щоб тоді не виключено нашого державного інтересу з договорів і ненарушено меж нашої батьківщини аж до ріки Случ, які так простягаються від часів Хмельницького й потверджені мировим договором. Нарешті хай зволить св. Королівський Маєстат у тому самому прилюдному письмі забезпечити нас, щоб сусідні володарі не намагалися підбити нашу батьківщину збройною силою або яким-небудь способом і знівечити права на волю» [7, С. 353]. 10 травня 1710 р. Карл XII надав такий гарантійний документ. Згідно з влучним висловом історика Бориса Крупницького, «цим актом король Швеції не тільки підтверджував права та привілеї Війська Запорозького, а також ставав гарантом незалежності України та її кордонів» [6, С. 21]. Згодом Карл XII Густав ще раз документально підтвердив свої повноваження як протектора України та гетьманської влади актом який затверджував знамениту козацьку конституцію [12, С. 247].

Орлик взявся відвойовувати Україну в московського царя Петра І. Сприятливим моментом для гетьмана виявився факт, що, незважаючи на поразку під Полтавою у 1709 р. Карл XII не полишив планів щодо відновлення втрачених позицій. 1 грудня 1710 року у його похідній резиденції в Бендерах відбулася нарада за участю Пилипа Орлика, кримського хана Давлет-Гірея і Ю. Потоцького – представника «опозиційного» польського короля С. Лещинського, де було узгоджено майбутню військову операцію щодо відвоювання у росіян Києва та Лівобережної України [15, С. 487].

У зв'язку з цим Орлик розпочав активну політичну діяльність. З метою отримання допомоги українському війську Орлик вів переговори з Давлет-Гіреєм. Посередником між ними став французький посол Дезайер. У своїй реляції до міністра закордонних справ Торсі він писав: «Новий запорозький гетьман людина з розумом і освітою. Він гарно тримається й зовсім молодий. Гетьман казав мені, що певний у визволенні України з-під москалів. Він прохав протекції для своєї нації і

його християнської величності, кажучи, що в інтересах Франції, щоб Порта почала війну з москалями» [2, С. 97]. Як наслідок 23 січня 1711 року було укладено «Договір між Кримською державою та Військом Запорізьким і народом Малоросії, укладений для вічної дружби, братерства та нерозривного військового союзу» [7, С. 357]. За аналогією з іншими міжнародними договорами, що отримали у пізніших дослідженнях назву згідно з місцем їх укладення, цей документ можна назвати Кайрським договором 1711 року (брід Кайр на р. Дніпро) [5, С. 61]. Його було складено у формі привілею-резолуції хана Війську Запорозькому. Відповідно змісту Давлет-Гірей зобов'язувався допомогти українцям визволити Україну з-під Московщини і зберігати надалі союз з Військом Запорозьким за зразком спілки Богдана Хмельницького з Ісламом-Гіреєм, без усяких претензій на панування над козаками й українськими землями: «Ми бажаємо бути друзями їхніх друзів, ворогами їхніх ворогів і надавати в скрутні часи всіляку підтримку. Ми не бажаємо жодним чином втручатися у вибори гетьмана та достойників. Ми не бажаємо з жодних причин завдавати шкоди їхнім краям, людям, кордонам, землям, соляним розробкам, рибальським і мисливським угіддям» [7, С. 358].

Орлик активно вів переговори про військовий антиросійський союз з Кубанською ордою та донськими емігрантами генерала Некрасова, а також з представниками повсталих башкир [5, С. 58]. Гетьманським експонентом був генеральний осавул Григорій Герцик, який подався до донців, прихильників Булавина, які заховалися від московської помсти на території Кубанської орди, але мали зносини з Військом Донським. З ними і нав'язав Герцик тісні стосунки, маючи своїм завданням притягнути їх до шведсько-українсько-татарського союзу. Донські козаки відгукнулися, і на початку липня 1710 р. були їх посланці на аудієнції у шведського короля. Також Герцик побував і в кубанського султана (сина кримського хана); йому вдалося зав'язати зносини з казанськими татарами і башкирами [13, С. 347].

Борис Крупницький зазначає, що було аж чотири козацькі експедиції на Правобережну Україну за часів перебування української еміграції в Бендерах. Перша відбулася на початку 1711 р., і її проводив сам гетьман Орлик. Друга була скоріше коротким набігом ніж походом і закінчилася тим, що козаки понесли наприкінці грудня 1712 р. від поляків поразку. В лютому 1713 р. знову пішло чимало запорожців з Бендер на Правобережжя і пробуло там аж до літа 1713 р., коли їх відкликали назад, бо вони мали прийняти участь в проектованому, але нездійсненному поході Станіслава Лещинського в Польщу. Четверта експедиція почалася у вересні 1713 р. і була, як і третя, під командою прилуцького полковника Горленка [6]. Однак справа об'єднання правобережної та лівобережної частини Українського гетьманату зазнала відчутного удару. Ця невдача спонукала П. Орлика до пошуку нових союзників і продукування інших зовнішньополітичних комбінацій — тепер вже за безпосередньої участі другого монарха — султана Османської імперії Агмеда III. Він особисто відправився на переговори до султана

та з півдороги вимушений був повернутися. «Він (Карл XII. – Т.Ч) наказав мені не приставати до турків. Я підкорився його наказам, які суперечили моїм інтересам», - згадував Орлик в 1719 році під час свого перебування в еміграції [16, С. 231]. Тому гетьманом було видано «Інструкції Пилипа Орлика посланця до Османської імперії» [7, С. 364] до яких ввійшли окремі положення «Конституції» П. Орлика, зокрема щодо цілісності країни в межах об'єднаної Правобережної та Лівобережної України, відносин з Кримським ханством тощо. Посольство П. Орлика до Османської імперії мало з собою три варіанти інструкцій від гетьмана (дві інших не віднайдено): у першому наголошувалося на тому, що українці мали залишатися під захистом шведської корони; у другому висловлювалося бажання одержати заступництво султана; третій варіант не розголошувався і його тримав у себе член посольства, генеральний писар І. Максимович, який мав повідомити про пропозиції П. Орлика лише за певних обставин. Наприкінці листопада 1711 р. українська делегація прибула до Туреччини, де розпочала активні переговори щодо вироблення умов, на основі яких уряд Орлика мав відновити владу над Україною. У результаті діяльності українсько-турецької комісії укладено договір, що був оформлений між 25 та 28 грудня 1711 р. як султанська грамота. Він забезпечував П. Орлику владу над «козаками обох боків Дніпра». Спротив російських дипломатів на чолі з П. Шафіровим і, найголовніше, виконання Петром I прутських домовленостей спонукали Агмеда III переглянути цей проект договору. В новому варіанті від 16 березня 1712 р. він був укладений як султанська грамота і в ньому вже не згадувалося про передання українському гетьману Лівобережжя [7, С. 367-368].

5 квітня 1712 р. Османська Порта підписала договір з Московією. Султан гарантував цареві володіння Лівобережною Україною і Києвом з його околицею, а московити, зі свого боку, брали на себе зобов'язання вивести війська з Правобережної України і не вмішуватися у справи козаків, що там мешкали та Запорозької Січі. Також, згідно з цими домовленостями, було забезпечено виведення московського війська із Польщі й урегульовано виїзд Карла XII з Туреччини. Б. Крупницький вважав, що для П. Орлика цей мир був тяжким ударом, тому, «Сподіваючись ліпших наслідків, він готував широку європейську акцію на користь визволення цілої України, що видно з написаних ним саме в той час «Виводу прав України і «Маніфесту до європейських урядів» [6, С. 33-34].

У «Маніфесті», який датується 4 квітня 1712 р., П. Орлик у лаконічній формі викладає історію українсько-московських взаємин, розпочинаючи з часів Б. Хмельницького й аж до україно-шведських домовленостей, скріплених Карлом XII. У ньому інформував європейських володарів про найголовніші причини, що спонукали його, гетьмана християнської України, піти на військово-дипломатичну спілку з ісламською Туреччиною: «Його високість [Ахмед III – Ю. Ф.] запевнив нас, що не планує ні завоювати, ані включити Україну до своєї імперії, а прагне відновити цю державу згідно з її колишнім устроєм, з тим, щоб відгородити

Оттоманську імперію від держави царя Московського, позаяк їхнє близько сусідство стає причиною великих і кривавих війн: таким чином, якщо на перший погляд ми виглядаємо прибічниками оттоманських сил, із цього не мусить випливати, ніби ми з'єдналися з турками задля завоювання християн; ідеться лише про очікування часу, коли ми зможемо очолити всю козацьку армію, аби з поміччю Божою трудитися заради визволення нашої Вітчизни від ярма, під яким вона стогне вже стільки років» [7, С.381].

Цей документ характеризує П. Орлика не тільки як визначного українського державотворця, але як і досвідченого міжнародного діяча і дипломата, який висунув проблему визволення Батьківщини від московського ярма на європейсько-світовий рівень і обґрунтовував її з такою логічно-правовою довершеністю: «Ми не можемо незворушно дивитись на страждання нашої коханої Вітчизни, бачити порушення її прав за стількома пунктами. Ми не будемо діяти керуючись почуттям помсти, а навпаки, згідно із справедливістю та правом, що дозволяє кожному боронити свою власну справу та свою власну мету. Цим самим ознаймуємо, що на нас лежить вина за людську кров яка може пролитися. При цьому, аби дати знати, що ми не зрікаємось добрих обов'язків християнських володарів, обумовлено у статті нашої угоди з королем Шведським, що, коли з поміччю Божою козацька нація буде відновлена у своїх правах, не буде нашої відмови щодо посередництва безсторонніх держав у справі усталення кордонів та справедливого розв'язання інших проблем, якщо такі виникнуть» [7, С.381-382].

Улітку 1712 р. з-під пера П. Орлика з'являється нова важлива праця «Вивід прав України», яка послідовно обґрунтовувала національно-державні права України перед європейськими урядами. В. Замлинський з цього приводу писав: «Не лише у ті часи, а й сьогодні значення цього документа не оцінене належними чином. Адже, на жаль, право на незалежність і суверенність України доводиться засвідчувати і в наші часи. «Вивід прав України» необхідно вважати й першим узагальненням історичних подій в Україні, яке не було уражене концепцією «єдиної і неділимої Росії» [4, С. 353].

Свою місію створення антиросійської коаліції П. Орлик виконував дуже відповідально. Б. Крупницький писав, що гетьман за свої політичні завдання «брався з суто українською впертістю: скільки разів бачив свої плани знищеними, скільки невдач пережив на своїм віку, і все ж таки знову піднімався, набирався нової енергії, шукав інших шляхів — і так до кінця свого життя. Впертий, еластичний і гнучкий, він не мав у своїм розпорядженні лишень одної прикмети, такої необхідної для державного мужа великого формату. Він не належав до сталевих натур, як ось Богдан Хмельницький і Мазепа, при всій еластичності останнього» [6, С. 10].

Протягом 1722-1734 років гетьман жив у Салоніках. Посилившись тут зустрічався з англійським та французьким консулами. Також налагодив контакти з послом Франції у Стамбулі, а з 1725 року почав активну переписку з польським

королем у вигнанні Станіславом Лещинським. Цей період його життя був одним з найскладніших, адже тоді Петро I наказав своїм агентам заарештувати непокірного українця [3, С.153]. Наприкінці лютого 1734 року український гетьман отримав дозвіл Стамбула покинути Салоніки. У 1734 році П. Орлик обрав місцем для своєї резиденції Бендери, які за 20 років його відсутності не дуже змінилися. Там біля нього знову зібралося понад дві тисячі козаків – добре озброєної піхоти і кінноти з його старими друзями і соратниками. Зокрема, в штабі знову з'явилися два Мировичі, а також Іван Герцик і Нахимовський.

Турецький уряд залучив П. Орлика до співпраці в якості експерта з російських, польських і шведських справ. Певний час П. Орлик виконував обов'язки радника екс-герцога Трансильванії, але почувався ображеним, вважаючи, що він є такою ж високою особою, як і «угорський герцог», а тому ставати до його послуг вважає приниженням гетьманської гідності. Ці міркування П. Орлик висловив турецькому візиру, коли той прибув улітку 1738 року до Відня. Український гетьман, якого було прийнято з належними почестями, переконав візира в необхідності його (Орлика) присутності на кордонах України. Візир розпитував Орлика про стан речей у Росії та в Україні та погодився на переїзд гетьмана до Ясс. Продовжуючи бути в ранзі експерта турецького уряду з російських, польських і шведських справ та переїхавши наприкінці 1738 року до Ясс, він залишався вірним своїй ідеї до кінця. В останньому листі до французького канцлера Флері від 30 серпня 1741 року стверджував, що ніколи не перестане шукати всіх легальних способів, щоб заявляти про свої права і права своєї нації на Україну [10, С.146].

Отже, незважаючи на певні успіхи Пилипа Орлика, зокрема надання Карлом XII протекції, укладення договору між кримським ханом та гетьманом, налагодження відносин зі Сходом йому так і не вдалося створити антиросійську коаліцію. Тому Орлик вимушений багато подорожувати, переїжджаючи з місця на місце, звертаючись та шукаючи підтримки в урядів іноземних держав, та нажалі йому так і не вдасться здійснити омріяні плани стосовно незалежності України.

Примітки:

1. Бовуа Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу / Д. Бовуа // Український археографічний щорічник. – Вип. 8/9. – Київ – Нью-Йорк, 2004. – С. 332-335.
2. Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція (сторінки дипломатичної історії) / І. Борщак. – Український історичний портрет, 1991. - №8. – С. 97-111.
3. Дорошенко Д. Нарис історії України у 2-х томах. Т 2. / Д. Дорошенко. – К. Глобус, 1992. – 349 с.
4. Замлинський В. Пилип Орлик / В. Замлинський // Історія України в особах IX-XVIII ст. – К.: Україна, 1993. – С. 345-353.
5. Кресін О. Політико-правові аспекти відносин урядів Івана Мазепи та Пилипа Орлика з Кримським ханством / О. Кресін // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. – 2008. – С. 48-71.

6. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик: його життя і доля /Б. Крупницький. – Мюнхен-Німеччина: Дніпрова хвиля, 1956. – 78 с.
7. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. Ред. В. А. Смолій. – Львів: Світ, 2011. – 440 с.
8. Прицак О. Один чи два договори з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? / О. Прицак // Український археографічний щорічник. – Вип. 1(4). – Київ – Нью-Йорк, 1992. – С. 307-320.
9. Різниченко В. Пилип Орлик (гетьман-емігрант): його життя і діяльність / В. Різниченко. – К.: Заповіт, 1991. – 48 с.
10. Рендюк Т. Г. Пилип Орлик: молдовські та румунські шляхи / Т. Г. Рендюк. – Чернівці: Букрек, 2013. – 240 с.
11. Фігурний Ю. С. Український гетьман Пилип Орлик: Монографія / Ю. С. Фігурний. – К.: НДІУ, 2008. – 124 с.
12. Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи(1663-1713) / Т. В. Чухліб. – К.: Києво-Могилянська академія, 2004. – 288 с.
13. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. / Т. Чухліб. – Київ – Нью-Йорк: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 518 с.
14. Чухліб Т. В. Мазепинська Україна у Північній війні 1700-1721 рр: особливості міжнародного становища та зміни політико-правового статусу / Т. В. Чухліб // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. – Харків:ФОП Толмачова Н. Ю., 2009. – С. 6-14.
15. Чухліб Т. Пилип Орлик: гетьманська булава Війська Запорозького під захистом монарха Швеції / Т. Чухліб // Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648 -1721 рр. – К.: Видавництво імені Олени Теліги. – С. 485-500.
16. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – К.:Києво-Могилянська академія, 2011. – 327 с.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Від Переяслава до Полтави:
політика Московії щодо знищення
Української держави**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ЗА ПІДСУМКАМИ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

Видання здійснене за підтримки голови МО партії «Рідне місто»
Василя Гаврилюка

Комп'ютерно-інформаційна лабораторія історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка,
32301, м. Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 14